

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

УДК 340.12

С. В. Прийма, аспірант кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Принципи тлумачення норм права (до постановки питання)

Важливість дослідження принципів тлумачення норм права є очевидною. Насамперед вона обумовлюється значущістю цих засад для підвищення результативності інтерпретаційної діяльності та їх впливом на юридичну практику.

Разом з цим проблема принципів інтерпретаційної діяльності дуже мало досліджена в роботах правознавців. Як зазначає з цього приводу Н. М. Крестовська, тлумачення права перебуває сьогодні в центрі уваги юридичної науки, проте такий важливий аспект цієї проблеми, як принципи тлумачення, поки що перебуває на периферії дослідницьких загальнотеоретичних студій¹. Більше того, у літературі можна зустріти думку, відповідно до якої поняття «принцип» взагалі належить до науково необдуманих категорій², а природа загальних принципів є невизначеною³. До

¹ Крестовська Н. Забезпечення якнайкращих інтересів дитини як принцип тлумачення норм ювенального права / Н. Крестовська // Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм : зб. ст. учасн. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П. О. Недбайла, 28–29 берез. 2008 р. – Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2008. – С. 32.

² Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – 3-е изд., испр. – Минск : Кн. Дом, 2003. – С. 160.

³ Бергель Ж.-Л. Общая теория права : пер. с фр. / Ж.-Л. Бергель ; под общ. ред. В. И. Даниленко. – М. : Изд. дом NOTA BENE, 2000. – С. 163.

сих пір не сформувався чіткого бачення щодо юридичної природи принципів інтерпретаційної практики, змістовної їх характеристики тощо¹.

Перш ніж почати розгляд питання принципів тлумачення норм права, зазначимо, що в загальному розумінні принципи становлять основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості². Їх слід розглядати в трьох значеннях: 1) як основні вихідні положення якоїсь теорії, вчення, науки, світогляду, теоретичної програми; 2) як переконання, погляд на речі; 3) як основні особливості в улаштуванні чогонебудь³.

Слід зазначити, що до терміна «принцип» близькими за значенням є терміни «засада», «вихідне положення», «фундаментальна основа», «основоположна ідея» та ін., що дозволяє використовувати їх в одному сенсі без шкоди для змісту. Крім того, поряд з категорією «принцип» існують категорії «вимога», «цінність», «стандарт», але вживати їх як синоніми без застережень не можна. У будь-якому випадку принципи співвідносні з багатьма категоріями, і це відображає їх як насичене різноаспектне явище. Такі термінологічні розбіжності є навіть корисними, оскільки дають можливість підкреслити складність даної категорії, зробити наголос одразу на кількох її аспектах⁴.

Тепер слід визначити, що ж становлять собою власне принципи тлумачення права.

¹ Бараташвили Д. Т. Принципы официального юридического толкования : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Бараташвили Давид Теймуразович. – Ярославль, 2005. – С. 59.

² Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація, місце і роль у правовій системі України / А. М. Колодій // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – С. 693.

³ Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова ; РАН ; Рос. фонд культуры. – М. : АЗЪ, 1995. – С. 585.

⁴ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – С. 25.

Так, В. М. Карташов визначає принципи інтерпретаційної практики як фундаментальні ідеї (ідеали) та вихідні нормативно-керівні начала (загальнообов'язкові вимоги, юридичні імперативи), що визначають загальну спрямованість інтерпретаційної діяльності, реалізація яких забезпечує високу її якість та ефективність у правовій сфері суспільства¹. У свою чергу, О. Ф. Черданцев під принципами тлумачення розуміє основні ідеї, основні вимоги, що ставляться до тлумачення як до процесу пізнання змісту норм права чи різноманітних юридичних документів (договорів, рішень судів та ін.)². Ю. М. Тодика вважає, що принципи тлумачення права становлять цілісну взаємопов'язану систему, застосування якої в сукупності дозволяє на високому рівні здійснювати офіційне і неофіційне тлумачення правових приписів³.

На нашу думку, принципами тлумачення норм права є фундаментальні, імперативні положення, що забезпечують ефективність і якість інтерпретаційного процесу, перебувають у тісному взаємозв'язку та спрямовують пізнавальну діяльність інтерпретатора.

Окреслимо сутнісні риси основних засад інтерпретації.

1. *В основі принципів тлумачення лежать принципи пізнання*, адже інтерпретація норм права – це насамперед пізнавальна (з'ясувальна) діяльність. Як зазначається в юридичній літературі, правотлумачний процес передбачає отримання та засвоєння нових наукових знань у різноманітних сферах правового життя⁴. Через процес пізнання змісту норм права керівні положення правотлумачення беруть участь у розкритті дійсної волі законодавця, упорядковують та спрямовують різні рухи думки інтерпретатора шляхом відкриття, розширення чи звуження горизонтів можливо-

¹ Карташов В. Н. Введение в общую теорию правовой системы общества : текст лекций. Ч. 4 : Интерпретационная юридическая практика / В. Н. Карташов. – Ярославль : ЯрГУ, 1998. – С. 71.

² Черданцев А. Ф. Толкование права и договора : учеб. пособие для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – С. 104.

³ Тодика Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика : монография / Ю. Н. Тодика. – Харьков : Факт, 2003. – С. 86.

⁴ Надежин Г. Н. Доктринальное толкование норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Надежин Георгий Николаевич. – Н. Новгород, 2005. – С. 64.

го розуміння правових норм¹. У зв'язку з цим інтерпретаційна діяльність підкоряється всім принципам будь-якого пізнання. Так, у філософській літературі зазначається, що сучасна теорія пізнання ґрунтується на принципах об'єктивності, пізнаності, активного творчого відображення практики, конкретності істини². Крім того, дослідники виокремлюють принципи відтворюваності результатів, достовірності, ефективності, довіри суб'єкту як цілісній людині, яка пізнає³, системності⁴ та ін.

2. Принципи інтерпретації є принципами діяльності, а не принципами явища. У філософській літературі з цього приводу зазначається, що принципи можуть характеризувати як об'єктивний світ, виступаючи при цьому основою інших характеристик речей, процесів, станів, властивостей зв'язків, так і мати значення основи для здійснення певної пізнавальної й іншої діяльності для побудови системи знань, викладення того чи іншого вчення⁵. Отже, у світлі нашої тематики слід розглядати категорію «принцип» саме в другому значенні. Тобто будь-яку засаду, навіть якщо вона характеризує явище, а не процес, слід переломлювати крізь призму дій інтерпретатора. Іншими словами, принципи характеризують діяльнісний зріз правотлумачення. Це, у свою чергу, означає нерозривність принципів тлумачення з особою інтерпретатора, дії якого визначаються саме ними. Необхідно також зауважити, що ця ознака логічно впливає з попередньої, оскільки пізнання завжди є динамічним, рухливим, діяльним.

¹ Гаврилов Д. А. Правоприменительное толкование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Гаврилов Дмитрий Анатольевич. – Волгоград, 2000. – С. 125.

² Данильян О. Г. Основы философии : навч. посіб. / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Х. : Право, 2002. – С. 223.

³ Микешина Л. А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования : учеб. пособие / Л. А. Микешина. – М. : Прогресс-Традиция : МПСИ : Флинта, 2005. – С. 38.

⁴ Смирнов И. Н. Философия : учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – Изд. 2-е, испр. и доп. / И. Н. Смирнов, В. Ф. Титов. – М. : Рос. экон. Акад. им. Г. В. Плеханова, 1998. – С. 51.

⁵ Аскин Я. Ф. Принципы в системе философского знания / Я. Ф. Аскин // Принципы развития ; под ред. Я. Ф. Аскина. – Саратов, 1972. – С. 11.

3. Принципи правотлумачення мають фундаментальний характер. Вони відображають природу юридичної інтерпретації, її призначення, місце та роль у процесі встановлення дійсного змісту норм права. У зв'язку з цим принципи слід розглядати не просто як привнесені в правову систему суб'єктивні за своєю природою ідеї, а як іманентно їй властиві незаперечні вимоги¹. На думку Д. Т. Бараташвілі, принципи є базовими (вихідними, нормативно-керівними та ін.) початками, юридичними канонами (стандартами, аксіомами та ін.), генеральними (основоположними, фундаментальними, універсальними та ін.) юридичними положеннями, що відображають найважливіші підвалини і закономірності розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства, визначають сутність і соціальне призначення права та правового регулювання суспільних відносин, спрямованих на підвищення ефективності й якості діяльності компетентних суб'єктів і учасників інтерпретаційної практики². Більше того, основні засади правотлумачення спрямовуються на охорону прав і свобод людини і громадянина та їх об'єднань, побудування правової демократичної держави та громадянського суспільства, забезпечення законності і правопорядку, більш чітке розуміння і застосування права.

4. Засади тлумачення права мають орієнтуюче значення. Їх можна порівняти з фарватером, яким слід рухатися, аби рух був правильним. Р. Дворкін з цього приводу зауважував, що, коли йдеться про принципи, слід мати на думці те, що вони орієнтуватимуть суб'єктів у тому чи іншому напрямі³. Розвиваючи думку М. де Сальвіа, принципи тлумачення норм права є «ключами читання», покликаними спрямовувати інтерпретатора⁴. Інший яскра-

¹ Цвік М. В. Методологічне значення принципів права / М. В. Цвік // Проблеми методології сучасного правознавства : матеріали конф., 9–10 жовт. 1996 р. – К., 1996. – С. 34.

² Бараташвілі Д. Т. Принципи офіційного юридичного тлумачення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Бараташвілі Давид Теймуразович. – Ярославль, 2005. – С. 140.

³ Дворкін Р. Серйозний погляд на права / Р. Дворкін ; пер. з англ. А. Фролкін. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – С. 52.

⁴ Де Сальвіа М. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. : пер. с фр. / М. де Сальвіа. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 39.

вий образ щодо цієї риси принципів створив голландський суддя П. Шольтен. Щоправда він писав про принципи права, що, утім, не заважає нам використати цей образ у нашій статті. Так, автор зазначив, що «загальні принципи права подібні до настільної лампи, що безпомилково може висвітлити суть справи»¹, а, отже, шлях її вирішення.

5. Принципи інтерпретації мають властивість вищої імперативності. Дотримання цих принципів є обов'язковим для будь-якого інтерпретатора, проте це пояснюється радше не юридичною відповідальністю за їх недотримання, а насамперед здоровим глуздом, авторитетністю і переконливістю цих засад. Так, автори, які досліджують природу принципів права наголошують на «авторитеті», яким вони користуються, а не на їх «юридичній силі». Саме авторитет (а не наявність санкції чи примусу) обумовлює застосування принципів права на практиці, що є однією з їх ключових властивостей і характеристик². Така особливість прояву імперативності основних засад говорить насамперед про те, що вони є атрибутом свідомості суб'єкта інтерпретації. Як зазначається в науковій літературі, принципи «живуть» не в текстах законів чи інших нормативно-правових актів, а у свідомості законодавців, суддів, інших суб'єктів правотворчості і правозастосування³. Слід також зазначити, що через свою найвищу імперативність принципи тлумачення відіграють нормуючу роль, тобто впливають на поведінку суб'єктів юридичної діяльності. Так, їх урахування часто впливає на роботу компетентних правотворчих органів і спричиняє внесення необхідних змін до системи чинного законодавства. На цьому акцентує увагу також А. М. Колодій, зазначаючи, що принципи визначають напрями і характер правотворчої та правозастосовної діяльності⁴.

¹ Цит. за: Скурко Е. В. Принципы права : монография / Е. В. Скурко. – М. : Ось-89, 2008. – С. 65.

² Там само. – С. 39.

³ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монография / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – С. 26.

⁴ Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація, місце і роль у правовій системі України / А. М. Колодій // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України ; за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – С. 701.

6. Принципи тлумачення забезпечують ефективність і якість усього інтерпретаційного процесу. Перевірка на відповідність власним принципам має супроводжувати всю правотлумачну діяльність, починаючи з підшукування засобів з'ясування змісту норми права і закінчуючи отриманням інтерпретаційних висновків. Разом з цим виконання вимог принципів є підставою «проходження іспиту» нормативним актом на можливість його подальшого застосування. Використання принципів дає можливість встановити прогалини і протиріччя в засобах пізнання змісту, дефекти сенсу і форми різноманітних правових актів, прорахунки в інших видах юридичної діяльності та усунути їх. Принципи тлумачення норм права дають можливість бачити способи відшукування правильного рішення при інтерпретації права¹.

7. Фундаментальні положення найтіснішим чином взаємодіють і здійснюють взаємовплив один на одного. Їх взаємообумовленість означає, що зміст кожного з принципів має розглядатися в контексті змісту інших, тобто значення кожного принципу пов'язане не лише з власним сенсом, але і з функціонуванням усієї системи інтерпретаційних засад. Вони становлять певну єдність, реалізація одного з принципів є умовою реалізації іншого². Наприклад, Т. І. Фулей вважає, що принципи перебувають у стрункій системі та субординації³, а Г. Загребельський справедливо зазначає, що всі принципи мають співіснувати і це є першим принципом⁴. Корисним у цьому плані є вчення Р. Дворкіна про вагу принципів. Так, автор зауважує, що при вирішенні тієї самої справи можуть використовуватися кілька принципів, що суперечать один одному. Ті принципи, що «програють» в одній справі,

¹ Надежин Г. Н. Доктринальное толкование норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Надежин Георгий Николаевич. – Н. Новгород, 2005. – С. 37.

² Черданцев А. Ф. Толкование права и договора : учеб. пособие для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – С. 106.

³ Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Фулей Тетяна Іванівна. – Львів, 2003. – С. 43.

⁴ Загребельський Г. Толкование законов: стабильность или трансформация / Г. Загребельский // Сравнит. конституц. обозрение. – 2004. – № 3 (84). – С. 81.

не відкидаються і не змінюються, навіть якщо в цьому конкретному випадку їх переважили інші принципи. Кожний принцип, будь він «переможцем» чи «переможеним», наступного разу може знову, ніяк не змінившись, «вступити в битву»¹. Прикладом такої взаємодії є нерозривність фундаментальних основ своєчасності (оперативності) тлумачення та його обґрунтованості. Так, швидке проведення інтерпретатором відповідних юридичних дій (відповідь міністерства юстиції на запит юридичної чи фізичної особи протягом встановленого строку) має засновуватися на обґрунтованих висновках, та своєчасно винесене рішення повинно підкріплюватися перевіреними фактами. На взаємодії цих засад неодноразово наголошував Європейський суд, зазначаючи, що при дотриманні швидкості судового розгляду не виключається більш загальний принцип – належного відправлення правосуддя (справа «Боддаерт проти Бельгії» 1992 р.).

8. Принципи мають підвищену стійкість і стабільність протягом невизначеного тривалого часу. Як зазначав із цього приводу Л. Фридмен, принципи є постійними, довготривалими частинами правової системи, що були в системі завжди і будуть такими ж упродовж ще довгого часу². Саме завдяки стабільності вихідних положень інтерпретаційна діяльність ніби цементується в своїх найкращих рисах і найефективніших проявах. Разом з цим підвищена стійкість не заважає принципам еволюціонувати разом із суспільством³, тобто їх виокремлення дозволяє забезпечити стійкість і прогресивний розвиток інтерпретаційної діяльності одночасно.

Окремою проблемою, на якій необхідно зупинитися в цій статті, є проблема співвідношення принципів права та принципів юридичної інтерпретації. Перше, на чому слід наголосити, інтерпретаційні принципи не можна розглядати окремо від принципів права. Багато авторів зауважують, що основні засади права орієнтують, спрямовують принципи тлумачення та останні мають

¹ Моисеев С. В. Философия права : курс лекций / С. В. Моисеев. – 2-е изд., испр. и доп. – Новосибирск : Сиб. унив. изд-во, 2004. – С. 63.

² Фридман Л. Введение в американское право : пер. с англ. / Л. Фридман ; под ред. М. Калантаровой. – М. : Прогресс, Универс, 1993. – С. 10.

³ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – С. 34.

реалізовуватися відповідно до перших і з огляду на них. Так, у літературі зазначається, що загальні принципи права здійснюють ніби вихідний регулятивний вплив на процес тлумачення правових норм¹; іншими словами, воно завжди має здійснюватися через призму принципів права².

На наш погляд, вплив принципів права на принципи тлумачення відбувається двома основними шляхами: 1) принципи права виступають як основа принципів тлумачення і саме вони визначають спрямування розвитку та реалізації останніх; 2) принципи права є критерієм, якому мають відповідати результати тлумачення (показником цього є існування принципу перевірки висновків, отриманих у результаті інтерпретаційної діяльності, а точніше одного із його проявів: перевірки відповідності загальноправовим засадам).

Водночас засади цих двох юридичних явищ необхідно розрізнати. Так, розмежування між принципами тлумачення та принципами права можна обґрунтувати такими відмінними рисами: 1) їх природа докорінно відрізняється. Перш за все це пояснюється тим, що право, як філософська категорія, є явищем (юснатуралізм) або предметом (позитивізм), а тлумачення – процесом. З другого боку, принципи права є не чим іншим, як принципами нормативно-юридичного регулювання суспільних відносин³, а принципи інтерпретації є принципами пізнання правової матерії. Ілюстрацією до цього положення є принцип справедливості, властивий і праву, і тлумаченню. Тим не менш несправедливу норму можна витлумачити загалом справедливо, а цілковито справедлива норма може спричинити найнесправедливіші наслідки⁴; 2) загальні принципи права значно частіше відображаються в позитивному праві, ніж

¹ Гаврилов Д. А. Правоприменительное толкование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Гаврилов Дмитрий Анатольевич. – Волгоград, 2000. – С. 124.

² Уварова О. О. Роль принципів права у процесі правозастосування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Уварова Олена Олександрівна. – Х., 2009. – С. 112.

³ Смирнов А. В. О соотношении норм и принципов в советском праве / А. В. Смирнов // Сов. государство и право. – 1977. – № 2. – С. 11.

⁴ Шершеневич Г. Ф. Общая теория права : учеб. пособие : в 2 т. / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Юрид. колледж МГУ, 1995. – Т. 2, вып. 2, 3, 4. – С. 282.

засади інтерпретаційної діяльності, адже цивілізовані країни прагнуть створити систему ефективно діючого законодавства, і нормативне визнання принципів права в цьому процесі є головною його частиною. Засади ж тлумачення досить рідко мають формальне визначення та закріплюються, насамперед, у правовій доктрині та прецедентах. Так, на думку К. П. Победоносцева, як не властиво позитивному закону вказувати обов'язкові правила, наприклад, людському мисленню або обов'язкові прийоми для техніки мистецтва, так само не властиво йому і наказувати безумовні правила тлумачення¹.

Таким чином, безумовним є той факт, що деякі принципи тлумачення породжені існуванням загальних принципів права. Проте не можна беззаперечно визначати перші через другі. Отже, принципи тлумачення права, які характеризують його технологію та інструментальну роль, хоча і породжені існуванням загальних правових принципів, але не є аналогом, копією останніх².

Іншою, не менш важливою, проблемою є проблема розмежування принципів правотлумачення і правозастосування. Так, засади правозастосування так само, як і принципи юридичної інтерпретації, є фундаментальними, орієнтуючими, мають вищу імперативність та підвищену стійкість, відображають процесуальну природу цієї діяльності тощо. Слід разом із цим зауважити, що особливо схожими є вихідні засади правозастосування та офіційного тлумачення норм права. Наприклад, ці види юридичної практики засновуються на принципах законності, обґрунтованості, професіоналізму.

Проте між принципами правозастосування та правотлумачення існують відмінності: 1) суб'єктами, що реалізують вимоги принципів правозастосування, є виключно особи, уповноважені здійснювати цей вид юридичної практики. Інакше кажучи, одним із суб'єктів правозастосування завжди є уповноважені особи. І навпаки, можна говорити про необмежене коло суб'єктів, які повинні дотримуватися принципів тлумачення норм права, оскільки

¹ Победоносцев К. П. Курс гражданского права : в 3 т. / К. П. Победоносцев. – СПб., 1896. – Т. 3. – С. 132.

² Гаврилов Д. А. Правоприменительное толкование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Гаврилов Дмитрий Анатольевич. – Волгоград, 2000. – С. 124.

ки інтерпретатором може бути будь-яка особа; 2) якщо принципи тлумачення є принципами пізнавального характеру, то принципи застосування права мають зовсім іншу сутність. Вони відображають офіційно-виконавчу природу правозастосовної діяльності, тобто діяльності із встановлення формально обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів¹. Іншими словами, принципи правозастосування характеризують діяльність уповноважених суб'єктів щодо забезпечення регулятивного функціонування правових норм у відповідних життєвих обставинах.

У підсумку можна зазначити, що принципи тлумачення норм права є різноаспектним явищем, та їх ретельне дослідження дасть змогу правильно й ефективно з'ясувати зміст інтерпретованих норм.

¹ Рабінович П. М. Застосування правових норм / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – С. 528.